

KMDO USULI YORDAMIDA OLINGAN Sb_2Se_3 YUPQA QATLAMLARINING STRUKTURAVIY, OPTIK VA ELEKTROFIZIK XUSUSIYATLARI

A.S.Matmuratov, B.I.Kenjayev

Tibbiyot fakulteti Alfraganus University, Toshkent sh. O'zbekiston

Microstructural, optical and electrical properties of Sb_2Se_3 films fabricated by CMBD method from for Solar Cells

A.S.Matmuratov, B.I.Kenjayev

Faculty Medical of Alfraganus University, Tashkent c. Uzbekistan

Annotatsiya: Kimyoviy molekulyar dastalar olish (KMDO) metodi tomonidan Sb_2Se_3 yuqori sifatli kristal yupqa qatlamlari 500°C taglik haroratida binar birikmaning Sb_2Se_3 va Se elementining alohida manbalaridan olindi. Sb_2Se_3 yupqa qatlamlarining morfologik, strukturaviy, optik va elektrofizik xossalariiga selen manba haroratining ta'siri o'rganildi. Elektron mikroskop tasvirlari va rentgen difraksion analiz ma'lumotlarini asosida olingan barcha yupqa qatlamlar ortorombik polikristal strukturaga va kristall o'lchamlari $5\text{-}10\text{ }\mu\text{m}$ ga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Yupqa qatlamlarning elektr o'tkazuvchanligi Sb/Se atomlari konsentratsiyasi nisbatiga qarab $1,03 \cdot 10^{-5} \div 4,13 \cdot 10^{-5}$ ($\text{Om} \cdot \text{sm}$) $^{-1}$ oraliqda bo'lishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Sb_2Se_3 , KMDO, yupqa qatlamlar, harorat, struktura, morfologiya, rentgen difraksion ta'svir, elektr o'tkazuvchanlik, absorbsiya koefitsienti.

Abstract. Highly crystalline Sb_2Se_3 films were obtained by chemical molecular beam deposition (CMBD) method from separate sources of Sb_2Se_3 binary compound and Se elements, at a substrate temperature of 500°C . The effect of source of selenium temperature on the morphological, structural, optical and electrical properties of Sb_2Se_3 films has been studied. On the basis of scanning electron microscope images and X-ray diffraction data, it was revealed, that all films have a polycrystalline orthorhombic structure, and the crystallite size is $5\text{-}10\text{ }\mu\text{m}$. The electrical conductivity of the films, changed within $1,03 \cdot 10^{-5} \div 4,13 \cdot 10^{-5}$ ($\text{Om} \cdot \text{cm}$) $^{-1}$ depending on the ratio of Sb/Se atomic concentration.

Keywords: Sb_2Se_3 , CMBD, thin films, temperature, structure, morphology, X-ray diffraction pattern, electrical conductivity, absorption coefficient.

Kirish

Yupqa qatlamlili quyosh elementlarining samaradorligi asosan asosiy qatlamning fizik xususiyatlari bilan bog'liq. Hozirgi vaqtida quyosh elementlarida asosiy qatlamni olishning vakuumsiz, yuqori va past vakuumli usullari qo'llaniladi. Quyosh

elementining asosiy qatlaming fizik xususiyatlari usullarning texnologik parametrlariga sezilarli darajada bog'liq.

Bugungi kunda Si, a-Si, CdTe, Cu (In, Ga) (Se, S)₂ materiallariga asoslangan quyosh xujayralari keng tarqalgan. Ularning erishilgan samaradorligi quyidagi qiymatlarga ega: Si η=26,7% (lab.), η=24,4%,(modul); a-Si η=14% (lab.), η=12,3%, (modul); CdTe- η= 22,1% (lab.), η=19%, (modul); Cu(In,Ga)(Se,S)₂, η = 23,4% (lab.), η=19%, (modul), mos ravishda.

Shu bilan birga, turli kompaniyalar Si, a-Si, CdTe, Cu(In,Ga)(Se,S)₂ quyosh batareyalari asosida 310–450 Vt quvvatga ega quyosh modullarini ishlab chiqarishni yo'lda qo'ydilar. Ishlab chiqarilgan quyosh modullarining 95% silikon quyosh batareyalaridir. 2021-yilga kelib mono-Si, poli-Si va yupqa qatlamlili quyosh elementlari modullarga asoslangan quyosh fotoelektr stantsiyalari 120,6 GVt, 23,3 GVt va 7,7 GVt quvvatga ega. Fotovoltaik stantsiyalar tomonidan ishlab chiqarilgan energiya butun dunyo bo'y lab olinadigan umumiy energiyaning 3,3% ni tashkil qiladi. Shunga qaramay, quyosh batareyalari uchun ishlatiladigan ushbu materiallarning ba'zi kamchiliklari tufayli Gega va TeraW shkalalarida quyosh modullarini keng ishlab chiqarish cheklangan.

Quyosh elementlari uchun asosiy material sifatida Si dan foydalanishning asosiy kamchiliklari quyidagilardir:

- kremniyning taqiqlangan soha kengligi (1,1 eV), bu optimal qiymatdan 1,4-1,6 eV [3] dan kam, past assimilyatsiya koeffitsienti ($\sim 10^2 \text{ sm}^{-1}$).

Shuning uchun kattaroq qalinlikdagi (100-200 mkm) materialdan foydalanish kerak, bu esa yakuniy mahsulot narxining oshishiga olib keladi.

Shu bilan birga, Cu(In,Ga)Se₂ va CdTe asosidagi yupqa qatlamlili quyosh batareyalaridan yanada keng foydalanish yer qobig'idagi In, Ga, Te ning cheklangan zahiralari va kadmiyning zaharliligi tufayli katta qiyinchiliklar tug'diradi.

Ekologik muammolarni, shuningdek, ommaviy ishlab chiqarish uchun materiallar etishmasligi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish uchun Cu₂ZnSnS₄(CZTS) absorber qatlamiga asoslangan yangi quyosh batareyasi Cu(In, Ga)(Se,S)₂, bu yerda indiy va galiy o'rnnini sink (Zn) va qalay (Sn) egallaydi, ular yer qobig'ida ancha ko'p. Shu bilan birga, ushbu elementlarning afzalligi ularning arzonligi (tabiatda tarqalishi) va toksik emaslidir. Cu₂ZnSnS_xSe₄ - x asosidagi quyosh batareyalarining samaradorligi IBM tadqiqot markazi tomonidan 12,6% gacha erishilgan. Biroq, bu samaradorlik Cu(In,Ga)(Se,S)₂ dan ancha past. Tadqiqotlarga ko'ra, past samaradorlikka ega yupqa qatlamlili quyosh elementlari tarkibini olish va nazorat qilish usulining murakkabligi bilan izohlanadi. Hozirgi vaqtida jahon tadqiqotchilari quyosh elementlari uchun yutuvchi qatlam sifatida ular asosidagi xalkogenidli binar birikmalar Sb₂Se₃, Sb₂S₃ va Sb₂(S_x,Se_{1-x})₃ qattiq eritmalaridan (kimyoviy formula Sb₂X₃) foydalanishga alohida e'tibor qaratmoqda. Buning sababi, fizik xossalari p-tipli

o'tkazuvchanlik, taqiqlangan soha kengligi $Eg=1,1\div1,8$ eV, yuqori yutilish koeffitsienti $\alpha>10^5\text{sm}^{-1}$ (quyosh radiatsiyasining ko'rindigan hududida), past erish nuqtasi (Sb_2Se_3 -823K, Sb_2S_3 -885K) va bu materiallarning xossalari $\text{Cu}(\text{In},\text{Ga})(\text{Se},\text{S})_2$ xossalariiga juda yaqin. Bundan tashqari, ushu materiallarga kiritilgan elementlar nisbatan past narxga (tabiatda tarqalishi) ega, tashqi ta'sirlarda barqaror va toksik emas. Bu ekologik toza va samarali quyosh modullarini ishlab chiqarish imkonini beradi, shuningdek, ularni sanoat miqyosida keng ishlab chiqarish yo'llarini ochadi.

Ushbu keltirilgan ma'lumotlarga asason tadqiqotning maqsadi kimyoviy molekulalar dastalaridan olish (KMDO) usuli bilan turli tarkibli Sb_2Se_3 yupqa qatlamini olishning optimal texnologik sharoitini aniqlash va ularning morfologik, strukturaviy, optik va elektrifizik xossalarni tadqiq etish talab etilayotgan muhim vazifalardandir.

Eksperiment

Bu ilmiy ishning maqsadi, turli miqdorda Se elementi bilan boyitilgan Sb_2Se_3 yupqa qatlamlarining morfologik va strukturaviy xususiyatlarini tadqiq etish. Boshlang'ich material sifatida Sb_2Se_3 kukuni (99.999 %) va toza Se elementi ishlatilgan bo'lib, ular kimyoviy molekulyar dastalarda olish (KMDO) usuli bilan vodorod atmosfera bosimida olingan. Vodorod gazining oqimi $20 \text{ sm}^3/\text{min}$. Sb_2Se_3 binar birikmasining bug'lanish harorati o'zgarmas 800°C da va Se elementining bug'lanish harorati (350°C , 370°C , 390°C , 410°C , 430°C) oraliqlarda o'zgartirilib borildi. Taglik harorati doimiy 500°C haroratda saqlandi. Tajriba davomiyligi yupqa qatlamlarning qalinligiga bog'liq va 30 daqiqa davom etdi. Ohakli natriy shishalari va molibden shisha qatlamlari taglik sifatida ishlatildi. Olingan namunalarning o'lchamlari $2,0 * 2,0 \text{ sm}^2$. Selenga boy va stexiometrik kompozitsion Sb_2Se_3 yupqa qatlamlarini olish uchun o'sish jarayonida bug' fazasida Se ning qisman bosimi o'zgartirildi.

Natijalar tahlili

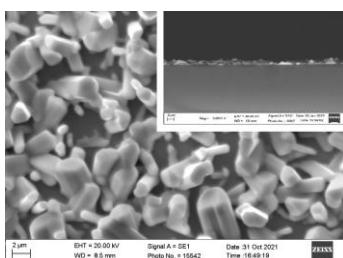
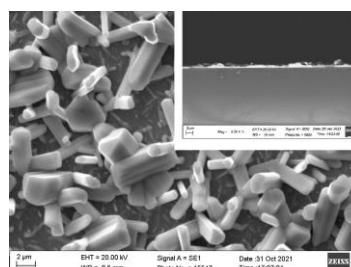
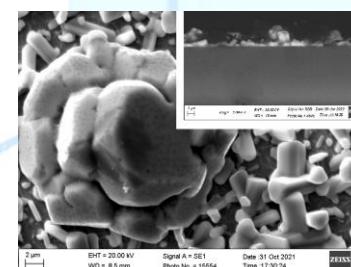
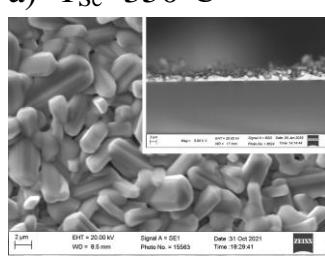
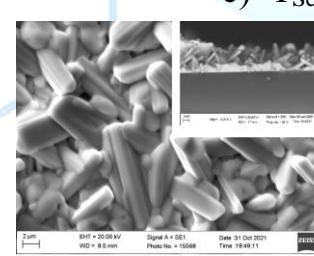
Se ning turli harorat diapazonlarida skanerlovchi elektron mikroskop yordamida olingan Sb_2Se_3 yupqa qatlamlarining sirt va kesma tasvirlari ko'rsatilgan. Sb_2Se_3 binar birikmasi nisbatan o'zgarmagan. 1-rasmdan ko'rini turibdiki, barcha Sb_2Se_3 qatlamlari uchun mikrokristallar taglik yuzasida bir xilda taqsimlangan. Bundan tashqari, yupqa pylonka yuzasi Se ning birgalikda bug'lanishi natijasida silliqroq va ixchamroq bo'ldi. 1-rasmda ko'rsatilganidek, mikrostruktura (kristallitlarning shakli va hajmi) va namunalarning qalinligi pylonkalar tarkibiga bog'liq.

Namunalar kesmasining skanerlangan elektron mikroskop tasvirlari shuni ko'rsatdiki, yaqin stexiometrik tarkibli pylonkalar 30 daqiqa davomida cho'kish jarayonida olingan qalinligi $1\div3 \text{ mkm}$ bo'ldi. Bu pylonka qalinligi selen tarkibiga bog'liqligini anglatadi. $T_{\text{Se}}=350^\circ\text{C}$ boshlang'ich haroratda (1-rasm,a) diametrli $d=1 - 2 \text{ mkm}$ va uzunligi $l=3-5 \text{ mkm}$ bo'lgan mikrotayoqchalar ko'rinishidagi kristallitlarning o'sishi sezilarli siljish burchagi bilan kuzatiladi. $T_{\text{Se}}=370^\circ\text{C}$ (1-rasm, b) va $T_{\text{Se}}=390^\circ\text{C}$

(1-rasm, c) da olingan plyonkalar bir-biridan deyarli farq qilmaydi, shu bilan birga kristallitlarning uzunligi biroz oshadi va taxminan 5-10 mkm ni tashkil qiladi, kristallitlarning diametri ~ 2 mkm ga etadi.

Shu bilan birga, selen $T_{Se}=350^{\circ}\text{C} \div 390^{\circ}\text{C}$ haroratda yotqizilgan namunalar uchun sezilarli miqdordagi kristallararo bo'shliqlar va kristallitlarning past ixchamligi aniqlandi. Bu plyonkalar sifatsiz kristall shaklga ega ekanligini ko'rsatadi. Selen manbasining berilgan harorati namunalari uchun plyonka qalinligi ~1 mkm (1-rasm a.b.c. kesmaning SEM tasviri).

Yupqa qatlamlar yuzasida selen manbai $T_{Se}=410^{\circ}\text{C}$ va $T_{Se}=430^{\circ}\text{C}$ haroratining yanada oshishi kristallararo bo'shliqlar yo'qligini va o'sish yo'nalishi boshqacha bo'lgan kristallitlarning yuqori tartibliligini ko'rsatdi. Kengaytirilgan mikrorodlar shaklidagi kristallarning uzunligi 10-15 mkm, diametri esa 2-3 mkm (1-rasm d,e.). Selen manbai $T_{Se}=410^{\circ}\text{C}$ va $T_{Se}=430^{\circ}\text{C}$ haroratida o'stirilgan yupqa qatlamlar qalinligi ~3 mkm (1-rasm d,e kesmaning SEM tasviri).

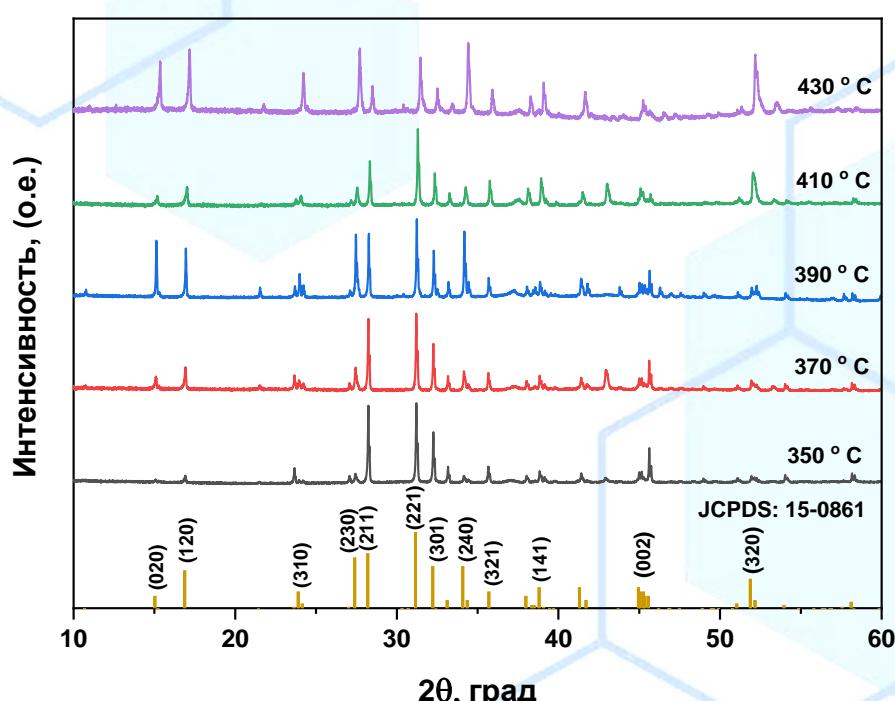
a) $T_{Se}=350^{\circ}\text{C}$ b) $T_{Se}=370^{\circ}\text{C}$ c) $T_{Se}=390^{\circ}\text{C}$ d) $T_{Se}=410^{\circ}\text{C}$ e) $T_{Se}=430^{\circ}\text{C}$

1-rasm. Selen manbasining turli haroratida skanerlovchi elektron mikroskopda olingan Sb_2Se_3 yupqa plyonkalarining morfologiysi.

KMDO usulida o'stirilgan Sb_2Se_3 yupqa qatlamlari elementlarining kimyoviy tarkibi 1-jadvalda keltirilgan. Bu jadvaldan ko'rinish turibdiki, Se ning harorati 350°C dan 430°C gacha ko'tarilishi bilan Sb/Se ning atom konsentratsiyasining nisbati pasayadi va Sb/Se ning 0,67 [21] stexiometrik tarkibiga yaqinlashadi. Ya'ni, bu natijalar Sb_2Se_3 yupqa plyonkalardagi Se tarkibining Se oqimining oshishi bilan ortganligini ko'rsatadi.

Sb_2Se_3 plyonkasining kimyoviy tarkibi

№	T _{Se} (Se harorati)	Sb (atom ulushi %)	Se (atom ulushi %)	Sb/Se (atom nisbati)
1	350	43,80	56,20	0,78
2	370	43,89	56,11	0,78
3	390	43,10	56,90	0,76
4	410	42,15	57,85	0,73
5	430	41,65	58,35	0,71

2-rasm. Se manbasining turli haroratlarida olingan Sb₂Se₃ yupqa qatlamlarining rentgenogrammalari

2-rasmda o'sish jarayonida turli xil Se ning harorat diapazonlarida olingan Sb₂Se₃ plyonkalarining rentgen nurlanishining diffraktsiyasi ko'rsatilgan. Rentgen nurlari difraksion tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, barcha plyonkalar polikristalli ortonombik tuzilishga ega. Rasmdan ko'rinish turibdiki, rentgen nurlarining diffraktsiya shakllarida asosiy kuchli cho'qqilar (221), (211) va ikkilamchi zaif cho'qqilar (020), (120) va (310) kuzatiladi, ular Se ning haroratiga qarab sezilarli darajada o'zgaradi. T_{Se}=350⁰C-390⁰C harorat oraliq'ida ikkita kuchli cho'qqi (221), (211) va zaif cho'qqilar (020), (120), (310), (230), (240), (002) kuzatiladi. (320) cho'qqi T_{Se}=370⁰C gacha bo'lган haroratlarda amalda ko'rinnmaydi. Shu bilan birga, T_{Se}=390⁰C haroratda namunalar uchun rentgenogrammalarda zaif cho'qqilar (020), (120), (230), (240) sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, kristall o'sishi ushbu yo'nalishlarda o'sishni boshlaydi. Haroratning yana T_{Se}=410⁰C gacha ko'tarilishi bilan kuchli cho'qqilarning

intensivligi (221) o'zgarmaydi, (211) esa pasayadi. $T_{Se}=430^{\circ}\text{C}$ haroratda cho'qqilarning (221), (211) pasayishiga va zaif cho'qqilarning (020), (120), (230), (240) sezilarli darajada oshishiga olib keladi. Yuqorida aytilganlarga asoslanib, $T_{Se}=410^{\circ}\text{S}$ dan $T_{Se}=430^{\circ}\text{S}$ gacha bo'lgan haroratda olingan Sb₂Se₃ plyonkalar uchun yaxshilangan kristall tuzilmalari mavjudligi aniqlandi, bunda katta kristalit o'lchamli ($l=10\div15$ mkm) plyonkalarning eng yaxshi morfologiyasi mavjud(diametri $d=2\div3$ mkm), oraliq bo'shilqlarsiz va yuqori ixchamlik bilan hosil bo'ladi, bu esa o'z navbatida plyonkalarning elektr va optik xususiyatlarining yaxshilanishiga olib keladi.

Adabiyotlar:

1. Martin A. Green, Ewan D. Dunlop, Jochen Hohl-Ebinger, Masahiro Yoshita, Nikos Kopidakis, Xiaojing Hao. Solar cell efficiency tables (version56), Prog Photovolt Res Appl. 2020, 28, 629–638.
2. <https://www.ise.fraunhofer.de/content/dam/ise/de/documents/publications/studies/Photo voltaics-Report.pdf>.
3. Rühle, S., Tabulated values of the Shockley–Queisser limit for single junction solar cells, Sol. Energy, 2016, vol. 130, pp. 139–147. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2016.02.015>.
4. Razykov, T.M., Ferekides, C.S., et al., Solar photovoltaic electricity: Current status and future prospects, Sol. Energy, 2011, vol. 85, pp. 1580–1608.
5. Dhene, N.G., Scale-up issues of CIGS thin film PV modules, Sol. Energy Mater. Sol. Cells, 2011, vol. 95no. 1, pp. 277–280.
6. Cao Yun, Wang Chunrui, Li Bin, et al., Fabrication and characterization of Cu₂ZnSnS_xSe_{4-x} solid solution nanocrystallines, Jpn. J. Appl. Phys., 2011, vol. 50, art. id. 125001.
7. . Xiaomin Wang, Rongfeng Tang, Chunyan Wu, Development of antimony sulfide–selenide Sb₂(S, Se)₃ -based solar cells. Journal of Energy Chemistry 27 (2018) 713–721.
8. Xiaomin Wang, Rongfeng Tang, Chunyan Wu, et al., Development of antimony sulfide–selenide Sb₂(S,Se)₃ -based solar cells. Journal of Energy Chemistry 27 (2018) 713–721.
9. Abdurashid Mavlonov, Takhir Razykov, Fazal Raziq, et al., A review of Sb₂Se₃ photovoltaic absorber materials and thin-film solar cells. Solar Energy Volume 201, 1 May 2020, Pages 227-246.
10. Mamta, Yogesh Singh, K.K. Maurya, et al., A review on properties, applications, and deposition techniques of antimony selenide. Solar Energy Materials & Solar Cells 230 (2021) 111223.
11. T. Razykov, A. Mavlonov, Fazal Raziqa, Takahito Nishimurad, Haoming Weie, Andriy Zakutayev, Takashi Minemotoc, Xiaotao Zua , Sean Lig , Liang Qiaoaa. A review of Sb₂Se₃ photovoltaic absorber materials and thin-fi1m solar cells. Solar Energy, v. 201 pp.227-246.
12. XM. wang, R.F. Tang, Y.W. Yin, T. Chen, Interfacial engineering for high ef6ciency solution processed Sb₂S₃ solar cells, Sol. Energy Mater. Sol. Cells 189 (2019).
13. RazykovT.M. Chemical molecular beam deposition of II-VI binary and temary compound fi1ms in gas f10w. Applied Surface Science, 1991, v.48/49, N1, P.P.89-92